

Розділ ІХ

РЕЦЕНЗІЇ, ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ГІПОТЕЗИ, ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 94.083.132(477)«1960/...»

О.М. ТИТОВА

Ще раз про значення вивчення нерухомих і рухомих пам'яток українського козацтва

Розглядаються проблеми дослідження рухомих і нерухомих козацьких старожитностей. Проведено аналіз доцільності вивчення матеріальних решток ранньомодернового часу.

Ключові слова: нерухомі та рухомі пам'ятки українського козацтва, Січі, матеріальна культура, археологічні дослідження.

Уже майже півстоліття, починаючи з середини 1960-х років, на сторінках наукової та науково-популярної літератури обговорюється питання щодо доцільності вивчення матеріальної культури доби пізнього середньовіччя та ранньомодернового часу археологічними методами. Історики-козакознавці, котрі іноді вважають археологію допоміжною історичною дисципліною, часто недооцінюють значення джерела, яке у змозі ввести в науку археологія, для вирішення цілої низки проблем, котрі неможливо дослідити без залучення матеріальних решток. На жаль, за нечисленими винятками, і самі археологи до кінця 1980-х років майже не зосереджували свої наукові інтереси на вивченні старожитностей XVI–XVIII ст. Зазначене стосується як усієї ранньомодерної доби, так і власне козацьких рухомих і нерухомих об'єктів, зокрема.

Така ситуація має суспільно-політичне й історико-культурне пояснення. Ставленню до вивчення різних питань історії та культури українського козацтва традиційно надавалося етнополітичне забарвлення. Тому етапи формування наукового підходу до розуміння значення дослідження козацьких старожитностей тісно пов'язані з відповідними періодами в історії України XIX–XX ст. Перший науковий інтерес до матеріальних об'єктів і предметів козацтва пов'язаний із діяльністю Одеського товариства історії та старожитностей, зосібна, одного з найактивніших його членів – А. Скальковського, який розпочав колекціонувати й досліджувати пам'ятки матеріальної культури українських

козаків XVIII – початку XIX ст. Відомо, що цього дослідника цікавили насамперед писемні джерела, проте, безцінними є також і збережені ним дані про втрачені козацькі матеріальні старожитності [1].

Найґрунтовніші дослідження рухомих і нерухомих пам'яток українського козацтва, найдетальніша публікація їх результатів зроблені видатним пам'яткознавцем і музеєзнавцем Д. Яворницьким наприкінці XIX – на початку XX ст. [2]. Завдяки комплексним етнографічним і археологічним роботам на Низовому Дніпрі, у першу чергу – на території колишніх Запорозьких Січей, до наукового обігу були введені докладні характеристики численних зразків матеріальної культури козацтва. Але здійснені Д. Яворницьким археологічні розвідки та розкопки були невеликі за обсягом (хоча, як це стало зрозумілим на часовій відстані у сто років, найбільші за всю історію козакознавчих досліджень) і охоплювали, здебільшого, один тип нерухомих пам'яток ранньомодернового часу – Січі. Тому їх можна вважати першими кроками на шляху справді широких наукових досліджень.

Плідний внесок у вивчення козацьких місцезнаходжень Пониззя Дніпра зроблений у цей же відрізок часу ще одним видатним музейником, краєзнавцем, дослідником В. Гошкевичем. Матеріали з Кам'янської та Олешківської Січей, зібрані ним, і досі складають показову колекцію козацьких старожитностей.

Намагання розширити й поглибити рамки вивчення ранньомодернових козацьких пам'яток набрало сили в 1920-х – на початку 1930-х років – у період розквіту української культури та науки. Тоді були започатковані масштабні археологічні роботи на Нижньому Дніпрі, пов'язані з охоронними розвідками та розкопками у районі Дніпрових порогів [3]. Але, на жаль, від тих робіт майже не збереглося ні архівних, ні, особливо, речових матеріалів.

Невеликі археологічні дослідження у Надпорожжі та на Низовому Дніпрі продовжувалися у 1940–1950-х роках, коли археологи й історики Ф. Копилов, О. Апанович працювали на Запорозьких Січах, зокрема, Хортицькій і Томасівській; Р. Юра, М. Кучера – на пізньосередньовічних оборонних спорудах і могильниках (золотоординських, бродницьких), В. Довженок – на татарському городищі Мамаїв Сарай тощо [4]. Роботи були дуже невеликі за розкопаними площами, охоплювали всього кілька із сотень ранньомодернових козацьких пам'яток.

Вивчення матеріальної культури козацької доби пожвавилася у період «відлиги» 1960-х років. У цей час з'явилося чимало публікацій з названого питання [5]. Було започатковане окреме спеціальне видання Інституту археології АН УРСР – “Середні віки на Україні” [6], в якому переконливо прозвучало, що археологія здатна “методами, орієнтованими на аналіз речових джерел, реконструювати історичний процес у всій його складності й неповторності” [7]. Серйозний аналіз попередніх досліджень продемонстрував, по-перше, майже повне незнання матеріальної культури українців XIV–XVIII ст. і, по-друге, майже повну відсутність фахівців-археологів, які були б обізнані з матеріалами пізнього середньовіччя (ранньомодернового часу). Така ситуація була наслідком свідомого ігнорування історії (й археології) становлення української державності, утвердження самосвідомості нації. Тому саме у період «відлиги» з новою силою постало питання щодо перспективності й актуальності дослідження українських старожитностей XIV–XVIII ст. Сумно, але накреслені проблеми залишаються майже не вирішеними і до тепер.

Одним із найбільш актуальних й сьогодні напрямів дослідження козацької старовини, започаткованим відомими науковцями О. Компан і О. Апанович наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років, залишається складання переліку пам'ятних місць запорозького козацтва, до якого було включено близько 150 об'єктів [8]. До названого переліку (дуже лаконічного за обсягом текстів) входили Січі, центри паланок, зимівники, сторожові пости, перевози, переправи, місця козацьких рад, місця боїв (бойової слави), поховання, фортифікаційні споруди, козацькі церкви. Метою складання такого переліку пам'яток і пам'ятних місць була спроба зафіксувати матеріальні рештки доби козацтва з подальшим їх увічненням шляхом встановлення пам'ятних знаків, пам'ятників. Тобто цей список мав, насамперед, охоронне та меморіальне значення, але, на наш погляд, він був важливим і з науково-інформаційної точки зору. Частково задуманий план увічнення визначних місць козацтва був здійснений.

Кінець 1980-х і, особливо, початок 1990-х років позначилися новим витком посилення уваги до вивчення матеріальної культури українського козацтва. У багатьох наукових археологічних установах (інститутах НАН України, вищих навчальних закладах, де працюють фахові археологи, музеях) були започатковані дослідження різних пам'яток українського козацтва чи інших об'єктів ранньомодернової доби: проводилися розкопки поля Берестецької битви (І. Свешніков), резиденції та садиби Богдана Хмельницького у Чигирині та Суботіві (П. Горішний, М. Кучера). Тоді ж і пізніше археологи працювали в Батурині, Глухові (В. Коваленко, Ю. Ситий, В. Мезенцев). Проводилися розвідкові роботи у Межигірському (В. Харламов), Трахтемирівському (Л. Виногородська), Канівському (Д. Куштан) монастирях. Масштабні дослідження мали місце у Національному заповіднику «Хортиця» (Н. Козачок, Л. Сокульський, М. Остапенко, Д. Кобалія). Залишки козацьких укріплень, поселень, хуторів, зимівників вивчалися фахівцями з музеїв, інших наукових установ Харкова, Херсона, Запоріжжя, Луганська, Полтави, Дніпропетровська. Як і раніше, кожна установа чи окремішній науковець, зазвичай, працюють за своїми локальними планами. На жаль, досі не прийнято єдиної комплексної державної програми з вивчення та наступного увічнення пам'яток українського козацтва.

Спробу систематизувати та спланувати дослідження козацьких старожитностей мала на меті створена у 1990 р. експедиція, перетворена в 1991 р. на Науково-дослідний центр «Часи козацькі» Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (автор ідеї – доктор історичних наук, професор Д. Телегін), який діє й донині. В доробку Центру, особливо активна археологічна діяльність якого припадає на 1990-ті роки, – обстеження козацьких пам'яток Низового Дніпра [9], локалізація та проведення розкопок на Олешківській Січі (Д. Телегін, В. Бойко, О. Титова), «городку Байди-Вишневецького» на о. Мала Хортиця (В. Іллінський, А. Козловський, С. Пустовалов); дослідження куренів, шинку, інших об'єктів на Кам'янській Січі (А. Козловський, В. Іллінський), проведення розвідок на місці табору Северина Наливайка біля с. Солонія на Полтавщині (Д. Телегін), на залишках Базавлуцької Січі, зимівника П. Калнишевського (Д. Телегін, П. Богуш), виявлення й обстеження кладовищ чорноморських козаків Півдня України – Одещини, Миколаївщини (Р. Шувалов, Д. Телегін, І. Сапожніков). Співробітники Науково-дослідного центру «Часи

козацькі» та Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK (Д. Телегін, О. Титова, О. Демиденко) склали картотеку нерухомих пам'яток українського козацтва XVI–XVIII ст., що нараховує понад 3 тис. найменувань.

Певним чином указана картотека є продовженням започаткованого О. Компан і О. Апанович переліку пам'ятних місць українського козацтва. Авторам картотеки визначено близько 20 типів нерухомих пам'яток, серед яких: Січі, центри паланок, полків і сотень; зимівники, міста, містечка та села, засновані козаками; резиденції старшини, козацькі церкви і монастирі, школи, громадські заклади, місця, де проходили козацькі ради; населені пункти, де народилися чи померли відомі ватажки; місця загибелі козацьких провідників, окремі поховання та кладовища, сторожові пости, переправи, місця боїв, таборів, центри повстань, міста, фортеці, навколо яких відбувалися козацькі битви; місця промислів.

Починаючи роботу над складанням каталогу, його автори виходили з того, що інформаційна база може бути використана для вирішення різноманітних проблем – від суто наукових (на кшталт демографічних або генеалогічних) до охоронних і популяризаторських. Суттєву допомогу у виявленні й описі відповідних об'єктів надають матеріали наукових конференцій, які проводяться щорічно, починаючи з 1991 р. На сьогодні відбулося вже 19 конференцій, оприлюднені 19 збірок матеріалів «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні».

Аналізуючи сучасні дослідження українських археологів, істориків, музейників, краєзнавців, можна окреслити в загальних рисах коло питань, які складно повноцінно вирішити без врахування даних вивчення рухомих і нерухомих козацьких старожитностей.

Дискусійною й обмеженою у джерелах є проблема виникнення українського козацтва, вияснення його підґрунтя та коренів. У цьому плані надзвичайно перспективним напрямом є виявлення давньоруських традицій у матеріальній культурі ранньомодернового часу, зокрема, в оборонному та житловому будівництві [10].

Існує певна дослідницька лакуна у знаннях про час між серединою XIII (монгольською навалюю) та кінцем XVI ст. (офіційною датою появи українського козацтва), тобто якраз про період складання цієї військово-політичної верстви. Розвідки та розкопки пам'яток цього часу у Південному Подніпров'ї, аналіз їх матеріальної культури можуть мати вирішальне значення щодо вирішення питання генези козацтва. Певні кроки на цьому шляху є археологічні дослідження А. Козловського, М. Оленковського [11].

З попередньою проблемою тісно пов'язані питання етнічного, соціального складу українського козацтва. У цьому сенсі перспективні дослідження козацьких населених пунктів (історичних населених місць), масовий матеріал із яких (ужиткові речі, зокрема, кераміка) має яскраве етносоціальне забарвлення [12].

Наступною у ланцюжку проблем дослідження українського козацтва є проблема демографії та пов'язане з нею питання колонізації чи освоєння нових земель. Тут у нагоді можуть бути всі типи нерухомих і рухомих пам'яток. Яскравий приклад цьому маємо останнім часом, коли започатковані й проведені дослідження кладовищ Чорноморського козацтва Одещини та Миколаївщини, що засвідчують інтенсивне заселення козаками Причорномор'я ще в XVIII ст., а також те, що першими будівничими Одеси були вихідці з останньої, Покровської,

Січі. Цікаві нові дані про час заселення Приазов'я й етнічний склад перших мешканців заснованих тут хуторів дають нові дослідження з Луганщини (В. Красильников), Донеччини (С. Татаринів) [13]. Узагалі, стосовно дат заснування населених пунктів Півдня України останнім часом отримано багато нових переконливих матеріальних свідчень. Одне з перших місць за ґрунтовністю даних посилають матеріали Самарської фортеці (терени нинішнього Дніпропетровська – дослідження І. Ковальової й інших). Таким чином матеріальні свідчення дають додаткові до писемних дані, що конкретизують та уточнюють їх [14].

Завдяки археологічним дослідженням з'являється можливість локалізувати різні козацькі пам'ятки, відомі за писемними джерелами, картами. Це стосується, зокрема, Січей (наприклад, «городка Д.Вишневецького», Олешківської Січі), центрів паланок (Буго-Гардівської). Археологічні роботи сприяють уточненню історичної топографії міст і містечок з метою їхньої реконструкції та поліпшення планування, визначення історичних ареалів, охоронних зон. Усі ці дані, у свою чергу, сприяють різноманітним історичним реконструкціям, зокрема, вивченню соціально-економічних і господарчих проблем козацтва. Особливо цінні дані щодо дослідження господарства козаків надає вивчення зимівників – перших фермерських господарств. Цей тип пам'яток досліджений найменше, але відомі перші серйозні роботи на о. Хортиця, Нікопольщині, на території Запорізької області. На місці колишнього зимівника XVIII ст. на о. Хортиця планувалося ще у 1990-х роках (досі у планах) створити музейний комплекс «Козацький зимівник» [15].

Без урахування даних щодо матеріальної культури українського козацтва неможливо вивчити питання стосовно історії торгівлі, товарного господарства, українського села, міста як осередку ремесла, торгівлі, адміністративного та культурного центру, стосовно історії науки і техніки (шляхом вивчення місць і центрів різних промислів – рудень, гут, селітроварень, буд, папірень тощо). І тут виникає проблема локалізації та визначення матеріального комплексу, що складно розробити тільки за письмовими джерелами.

Без вивчення козацьких фортець, форпостів, укріплень, укріплених ліній (наприклад, Української лінії) [16] важко створити повноцінну та правдиву картину військової справи козаків, їх чудової, званої у світі військової майстерності.

Археологія надає додаткове джерело до вивчення історії мурованої та дерев'яної архітектури (розкопки замків, фортець, церков, монастирів, решток житлобудівництва), мистецтва (видатні зразки каменотесної майстерності на козацьких кладовищах у Трахтемирові, на Одещині).

Розширення хронологічних меж археологічних досліджень за рахунок вивчення ранньомодернових пам'яток дозволяє суттєво доповнити Звід пам'яток історії та культури України, висвітлити нові аспекти історії минулого, що, у свою чергу, сприяє поглибленню знання рідного краю, робить минувшину більш наочною, точніше визначеною хронологічно.

Загалом, у даному дослідженні порушені лише основні проблеми й найбільш загальних рисах, які вирішуються тільки шляхом комплексних досліджень з неодмінним використанням археологічного вивчення матеріальної культури козацької доби. Кожна з названих проблем багатопланова і потребує подальших розгорнутих досліджень. Але зрозуміло, що вивчення козацьких старожитностей актуальне й вимагає подальшого ґрунтового розвитку.

Джерела та література

1. Скальковський А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского: В 3-х ч. – Одесса, 1884–1886.
2. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – Львів, 1990–1992.
3. Роботи О. Добровольського, М. Макаревича, О. Бодяньського, Я. Краєвського – див. звіти у Науковому архіві Інституту археології НАН України.
4. Юра Р.О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 31–40.
5. Брайчевський М.Ю. Перспективи дослідження українських старожитностей XVI–XVIII ст. // Там само. – С. 20–31; Комтан О.С. Проблеми українського середньовіччя // Там само. – С. 9–20; Шевченко Ф.П. Передмова // Там само. – С. 3–8.
6. Див.: Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1; К., 1973. – Вип. 2.
7. Брайчевський М.Ю. Вказана праця. – С. 20.
8. Апанович О.М. Про увічнення пам'ятних місць запорізького козацтва // Пам'ятки України. – К., 1969. – № 2. – С. 3–5.
9. Телегін Д.Я. Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – К., 1991. – 34 с.
10. Кучера М.П. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV–XVII ст. // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 127–131.
11. Козловський А. Південне Подніпров'я в докозацьку добу // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 9–14; Оленковський М. Про деякі історичні, політичні й економічні передумови виникнення запорозького козацтва // Там само. – С. 15–19.
12. Чміль Л.В. Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI–XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04: НАН України, Інститут археології. – К., 2010. – 15 с.
13. Красильников В. Козацькі старожитності на Луганщині // Нові дослідження пам'яток українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 96–97.
14. Бачинський А.Д. Біографічні матеріали – джерело для вивчення історії народної колонізації придніайських степів у XVIII – на початку XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 65–71; Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Там само. – С. 196–209.
15. Козачок Н. Стрoення казацкого зимовника на о. Хортица в устье балки Великая Молодняга // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 69–77.
16. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 80–81, 127–157.

Титова Е.Н. Еще раз о значении изучения недвижимых и движимых памятников украинского казачества

Рассматриваются проблемы исследования движимых и недвижимых казацких древностей. Проведен анализ целесообразности изучения материальных остатков раннемодеpного времени.

Ключевые слова: недвижимые и движимые памятники украинского казачества, Сечи, материальная культура, археологические исследования.

Tytova O.M. One more time about importance of studying the immovable and movable monuments of Ukrainian Cossacks

The problems of mobile and fixed Cossacks antiquities are research here. The analysis of the feasibility study of the material remnants of the early modern period was conducted.

Key words: immovable and movable monuments of Ukrainian Cossacks, Siches, material culture, archaeological researches.